

9

Aandeel dienstverlening niet verder toegenomen

- Omvang en ontwikkeling dienstverlening
- Structuur Nederlandse dienstverlening
- Productiebestemming
- Het intermediair verbruik
- Conclusie

Aandeel dienstverlening niet verder toegenomen

Frank Notten

Nederland heeft vanaf de jaren zestig de overgang gemaakt naar een diensteneconomie. Waar ons land voordien vooral geld verdiende met de productie van goederen, is sinds begin jaren tachtig het verlenen van diensten de belangrijkste inkomstenbron. De aard van de aangeboden diensten is de laatste decennia wel verschoven. Zo vormen telecommunicatie en informatietechnologie nu imposante bedrijfstakken die producten aanbieden die twintig, dertig jaar geleden nog ondenkbaar waren.

De laatste tien jaar is het aandeel van de dienstverlening in de door de Nederlandse economie gegenereerde toegevoegde waarde echter gelijk gebleven. De verdienstelijking van de economie lijkt daarmee zijn maximale omvang te hebben bereikt. Dit artikel schetst een beeld van de Nederlandse diensteneconomie in de voorbije decennia. De aanleiding hiertoe is de introductie van een nieuwe bedrijfsindeling die meer recht doet aan de omvang en diversiteit van de dienstensector (zie bijlage).

Het artikel begint met de ontwikkeling van de relatieve omvang van de totale dienstensector. De Nederlandse situatie wordt daarbij vergeleken met die in de overige landen van de Europese Unie. Hierna wordt de structuur van de dienstverlening gepresenteerd. Vervolgens wordt bekeken wie de afnemers zijn van de geleverde diensten. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen consumenten, de overheid, het buitenland en andere bedrijven. Het artikel sluit af met een beschouwing over de verwevenheid van de dienstensector met de rest van de economie.

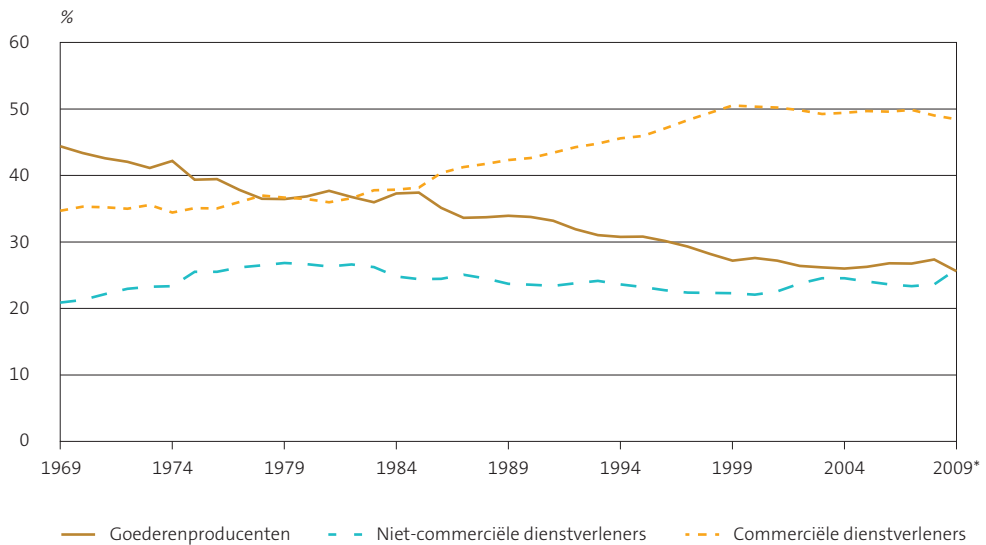
Omvang en ontwikkeling dienstverlening

Verdienstelijking Nederlandse economie stagneert

Al in de jaren zestig begon de relatieve bijdrage van de goederenproducenten aan de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie te slinken. Dit hing vooral samen met de groei van de overheid, het onderwijs en de zorg, de zogenaamde niet-commerciële dienstverlening. De opkomst van de commerciële dienstverlening begon iets later, begin jaren tachtig. Aan het proces van verdienstelijking lijkt net voor het begin van het nieuwe millennium echter een einde te zijn gekomen. In 1999 bereikte de dienstverlening haar relatieve hoogtepunt, toen 50,5 procent van de toegevoegde waarde door deze

sector werd gegeneerd. Sindsdien is dit aandeel geslonken. Tussen 2003 en de kredietcrisis nam het aandeel van de goederenproducenten aan de toegevoegde waarde zelfs weer lichtelijk toe. Het aandeel van de toegevoegde waarde gegeneerd door de niet-commerciële dienstverlening was gedurende de hele periode doorgaans veel constanter. Het belang van de niet-commerciële dienstverlening nam in 2009 met 2,3 procentpunt sterk toe, maar dit kwam vooral doordat de toegevoegde waarde uit de overige bedrijfstakken tijdens de crisis fors daalde.

9.1 De totale toegevoegde waarde van de Nederlandse economie

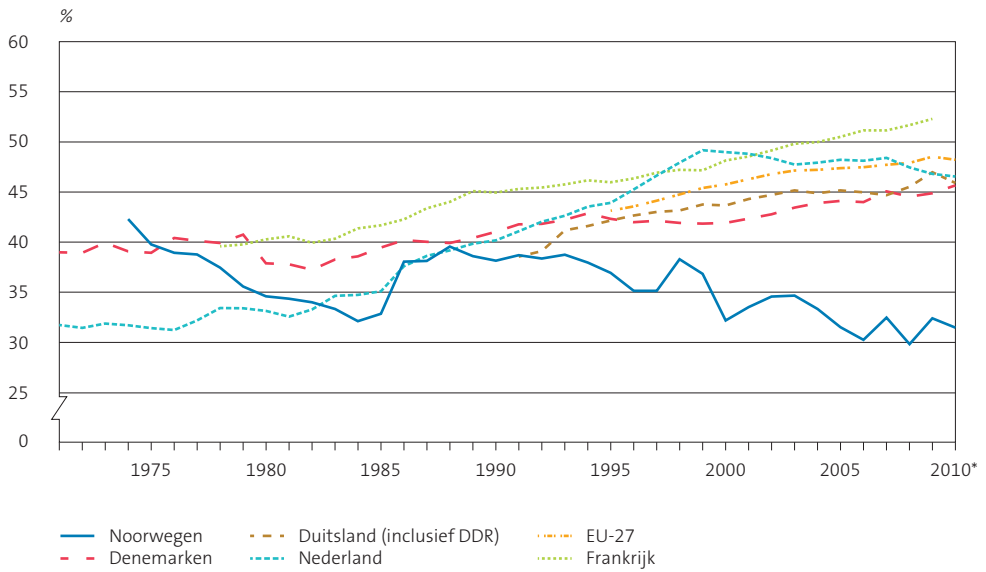
Bron: CBS, Nationale rekeningen, detailgegevens.

Nederlandse commerciële dienstverlening ligt op Europees gemiddelde

Het proces van verdienstelijking is in de hele Europese Unie te zien. In veel landen schreed deze, in tegenstelling tot de ontwikkeling in Nederland, ook na de millenniumwisseling nog voort. De omvang van de Nederlandse commerciële dienstverlening lag in 2009 net iets onder het Europees gemiddelde, terwijl Nederland in 1999 nog ruim 3 procentpunt boven dit gemiddelde uitkwam. Binnen Europa is vooral de situatie in Noorwegen afwijkend. Dit komt door de sterk ontwikkelde olie- en gaswinning. Hoewel op basis van de toegevoegde waarde de commerciële dienstensector in Noorwegen relatief klein is, werkt, net als in Nederland, ruim drie kwart van de beroepsbevolking in de dienstverlening. Dit komt doordat de winning en export van gas en olie niet erg arbeidsintensief is, maar wel

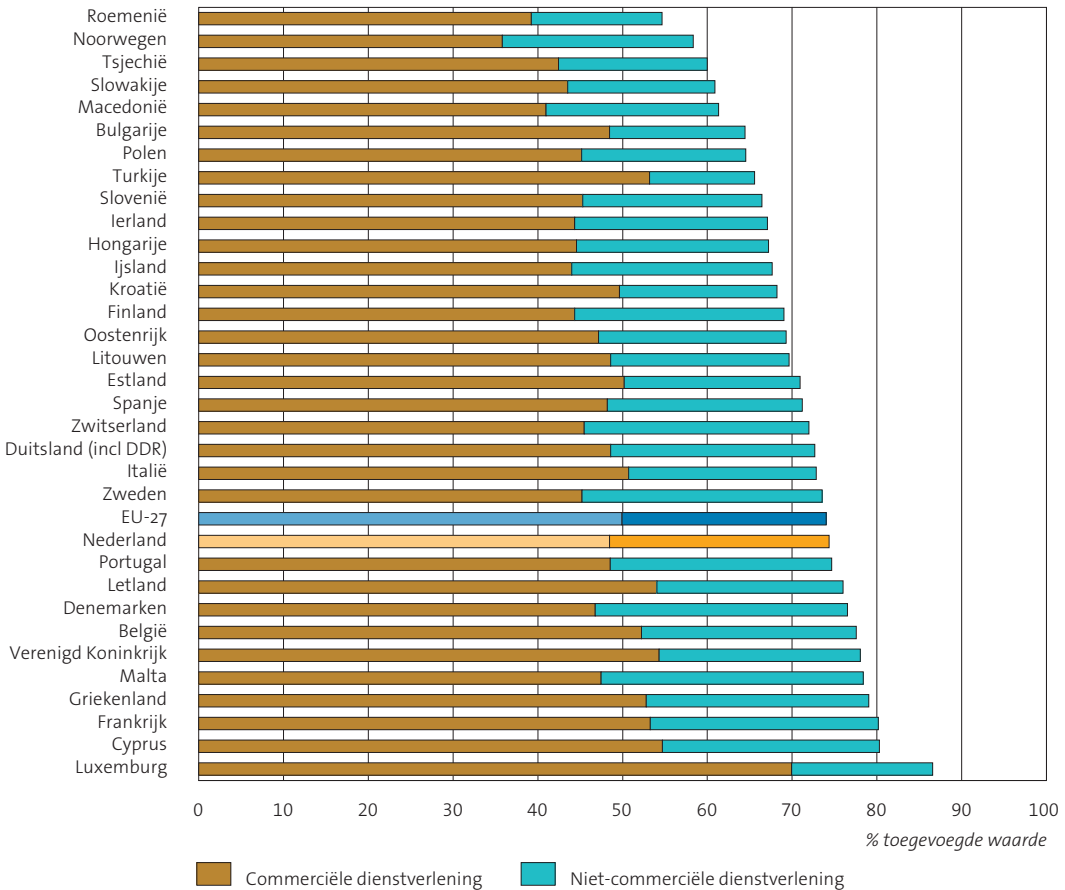
veel toegevoegde waarde creëert. Afgemeten aan de toegevoegde waarde heeft alleen Roemenië een nog kleinere dienstensector dan Noorwegen, maar hier is de economie daadwerkelijk sterk gericht op het produceren van agrarische en industriële goederen.

9.2 Omvang commerciële dienstverlening in totale toegevoegde waarde

Bron: Eurostat.

9.3 Omvang commerciële en niet-commerciële dienstensector, 2009*

Bron: CBS, Eurostat.

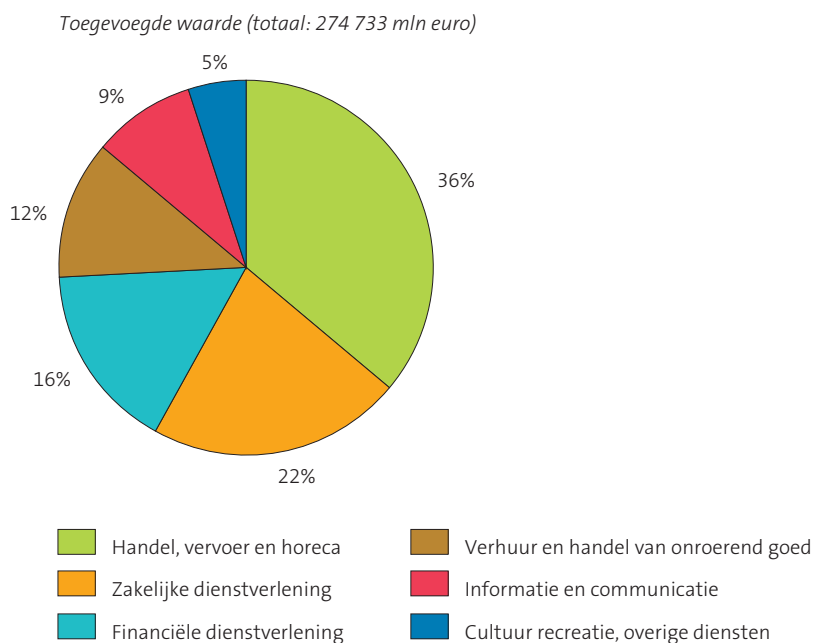
Structuur Nederlandse dienstverlening

Handel en zakelijke dienstverlening het belangrijkste

Binnen de commerciële dienstverlening werd in 2010 ruim een derde van de toegevoegde waarde gegenereerd door handel, vervoer en horeca. Hierbinnen was de handel verantwoordelijk voor ruim twee derde van de gegenereerde toegevoegde waarde. De zakelijke dienstverlening was goed voor een aandeel in de toegevoegde waarde van 22 procent, terwijl de financiële dienstverlening 16 procent voor haar rekening nam. Verhuur van en handel in onroerend goed creëerde een aandeel van bijna 12 procent. De toegevoegde

waarde gegenereerd door zowel informatie en communicatie als vervoer en opslag lag net iets onder de 10 procent van het totaal.

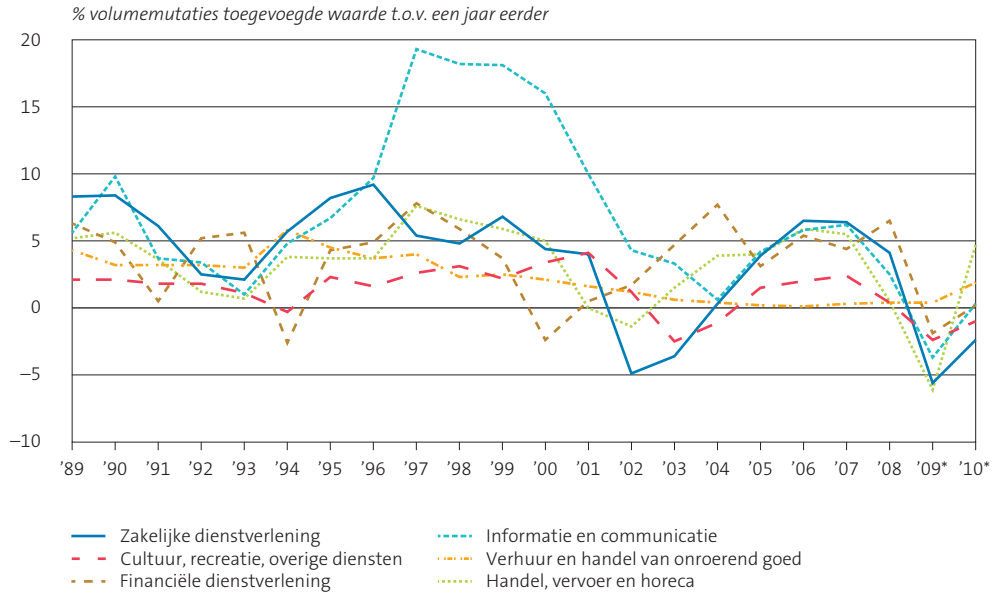
9.4 Structuur commerciële dienstverlening, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

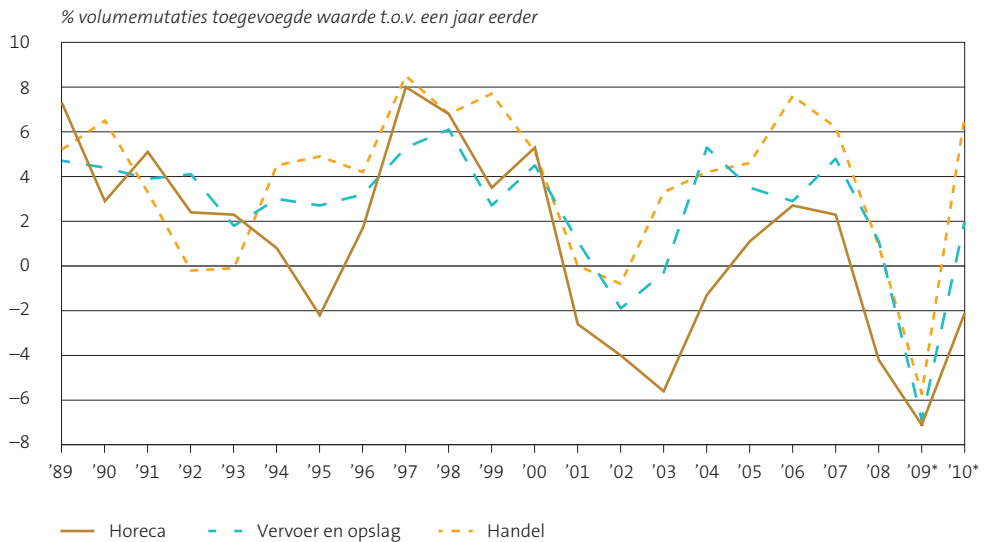
Handel, vervoer en horeca, en de zakelijke dienstverlening lieten na de eeuwwisseling een negatieve volumegroei van de toegevoegde waarde zien. Vanaf 2004 volgde een herstel, waarna de meeste dienstverlenende bedrijfstakken in 2006 en 2007 weer de groeicijfers van midden jaren negentig wisten te benaderen. De crisis van 2008 en 2009 maakte een einde aan deze opleving. In 2010 boekte alleen handel, vervoer en horeca en de minder conjunctuurgevoelige bedrijfstak verhuur en handel in onroerend goed (inclusief woningbouwverenigingen) duidelijk positieve groeicijfers.

9.5 Ontwikkeling commerciële dienstverlening

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

9.6 Ontwikkeling bedrijfsklassen binnen de commerciële dienstverlening

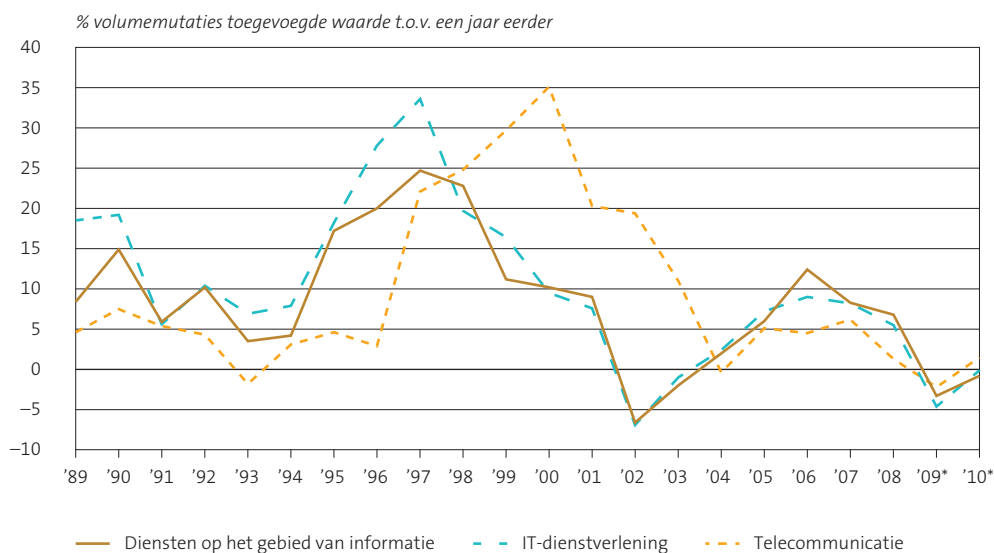

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

De horeca had in het nieuwe millennium niet alleen te maken met conjuncturele terugslagen, maar tevens met structurele krimp. De handel en het vervoer volgden vooral de conjuncturele ontwikkeling en hadden daarom last van het barsten van de internetzeepbel en de kredietcrisis.

Spectaculair is de opkomst van de ICT (informatie- en communicatietechnologie). Vanaf midden jaren negentig steeg de groei van deze bedrijfstak ver boven die van de andere dienstverleners uit. Het ging hier vooral om bedrijven in de telecommunicatie en dienstverlening op het gebied van informatie (webportalen) en informatietechnologie, zoals het ontwikkelen en uitgeven van software. In sommige jaren werden hier groeicijfers van 25 tot 35 procent geboekt. Met het leeglopen van de internetzeepbel na 2001 kregen ook deze bedrijfstakken het moeilijker. De groei van de informatie en communicatie is vanaf deze tijd 'genormaliseerd' en loopt mee met die van de overige dienstverleners.

9.7 Ontwikkeling ICT

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Productiebestemming

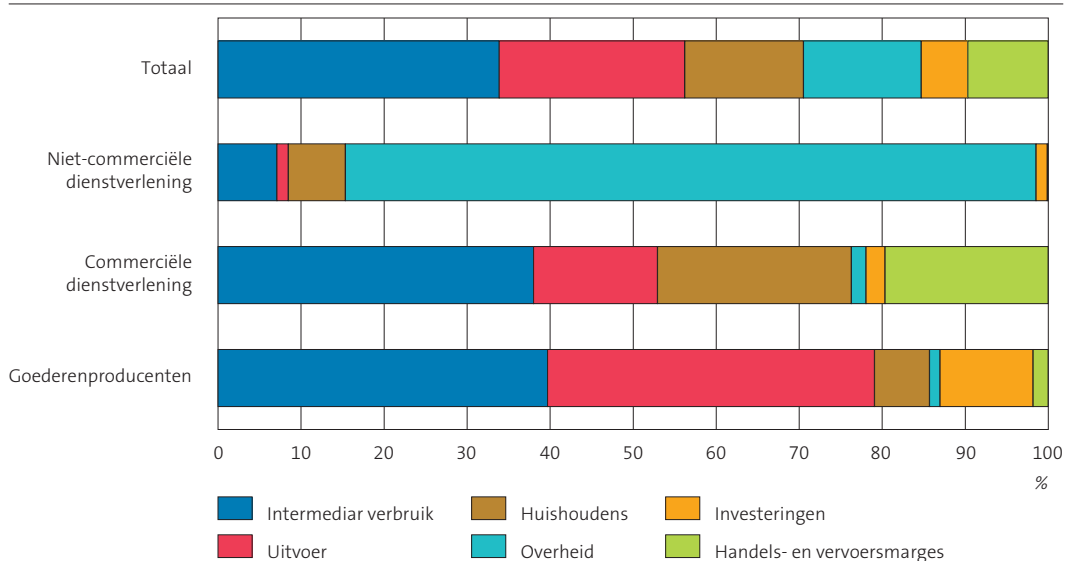
De productie van de diverse bedrijfstakken kan ingedeeld worden naar bestemming. Een deel (bijvoorbeeld de dienstverlening door kappers) wordt rechtstreeks door huishoudens

geconsumeerd, een ander deel (bijvoorbeeld halffabricaten) wordt geleverd aan andere bedrijven, en maakt zodoende deel uit van het intermediair verbruik. Andere bestemmingen zijn de overheidsconsumptie of investeringen. In 2010 leverde de Nederlandse economie 37,8 procent van haar totale productie (tegen aankooprijzen) aan het Nederlandse bedrijfsleven. Bijna 29 procent werd uitgevoerd, ruim 16 procent was bestemd voor consumptie door huishoudens en de overheid vormde de bestemming voor 10 procent van de totale Nederlandse productiewaarde. Ten slotte was bijna 7 procent bestemd voor investeringen.

De bestemming van de geleverde diensten

De bestemming van de productie van de commerciële dienstverlening verschilt van die van de goederenproducenten en de niet-commerciële dienstverlening. Die laatste categorie produceert per definitie veelal voor haar eigen consumptie, terwijl de goederenproducenten meer voor het intermediair verbruik produceren en vooral veel meer uitvoeren dan de commerciële dienstverlening. Deze laatste bedrijfstak levert vrij veel productie – geleverde diensten – voor het intermediair verbruik van andere bedrijfstakken en voert slechts 15 procent van haar totale productie uit naar het buitenland. Ook de handels- en vervoersmarges vertegenwoordigen een groot aandeel binnen de totale productiewaarde van de commerciële dienstverlening. Deze marges zijn in het leven geroepen om zuivere productiestromen te creëren.

9.8 Bestemming productie, 2010*

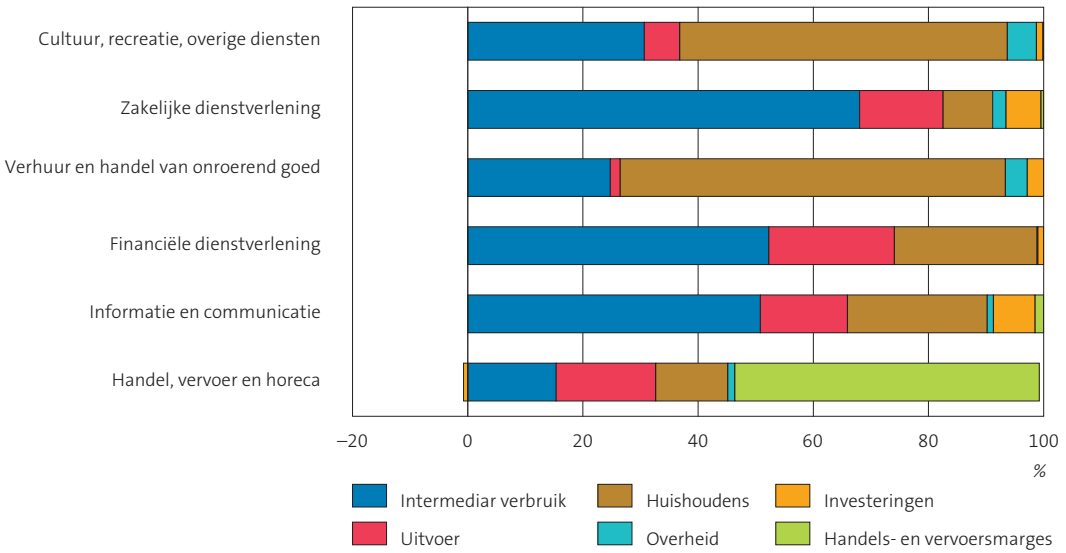
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. Niet meegenomen zijn de veranderingen in voorraden en de afgedragen minus toegerekende BTW.

Als verder op de commerciële dienstverlening wordt ingezoomd, blijkt dat de productiebestemming niet zo eenduidig is als hierboven werd beschreven. De bedrijfstakken verhuur en handel in onroerend goed, en cultuur, recreatie en overige diensten leveren vooral aan de consument, terwijl de productie van handel, vervoer en horeca logischerwijs voor meer dan de helft uit handels- en vervoersmarges bestaat. Binnen het vervoer is het alleen de afdeling post en koeriers die voornamelijk voor het intermediair verbruik van andere bedrijven produceert. De overige vervoersbedrijfstakken leveren een groter aandeel aan het buitenland dan dat zij aan binnenlands intermediair verbruik afstaan. Dit komt deels doordat de vervoersmarges hiervan zijn afgesplitst. Restaurants en cafés richten zich vooral op de consumptieve bestedingen door huishoudens en veel minder op andere bedrijven, zoals de uitbesteding van catering. Het zijn vooral de zakelijke en financiële dienstverlening en ICT die voornamelijk aan andere bedrijfstakken leveren.

Binnen de zakelijke dienstverlening leveren alleen de veterinaire dienstverlening, de reisbureaus en reisorganisaties een aanzienlijk deel van hun productie direct aan de consument. Opmerkelijk is dat de research veel aan de overheid en het buitenland levert, en veel minder aan binnenlandse bedrijven. Ook juridische diensten en administratie, holdings en managementadviesbureaus, en architecten- en ingenieursbureaus leveren in mindere mate aan het buitenland. De output van deze laatste bedrijfstak (de architecten) vormt voor de afnemer vaak een investering. De meerderheid van de bedrijven binnen de zakelijke dienstverlening levert echter vrijwel uitsluitend aan andere bedrijfstakken. Denk daarbij aan schoonmaakbedrijven, hoveniers, beveiligings- en opsporingsdiensten en vooral uitzendbureaus en het reclamewezen.

9.9 Bestemming productie dienstverlening, 2010*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

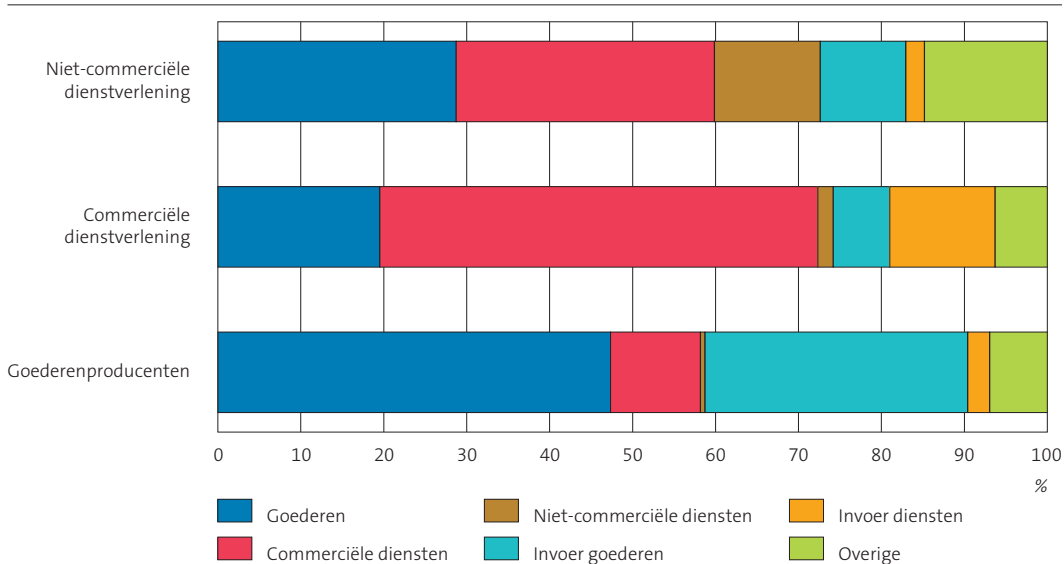
Het intermediair verbruik

Toename van groei of uitbestedingen

De toename van het belang van de dienstverlening tot 1999 werd deels veroorzaakt door het afstoten van dienstverlenende activiteiten door goederenproducenten. Schoonmaak, catering en beveiliging werden en masse uitbesteed aan gespecialiseerde bedrijven, waarbij de betrokken werknemers vaak ook overgingen. Hoewel deze werknemers gewoon hetzelfde werk bleven doen, viel het bedrijf waar zij voor werkten niet langer onder de goederenproductie, maar binnen de zakelijke dienstverlening. De toegevoegde waarde van de dienstensector nam hierdoor toe, net als het intermediair verbruik van de goederenproducerende bedrijfstakken. De door deze laatste sector gegenereerde toegevoegde waarde nam echter wel af.

Voor elke bedrijfstak kan worden uitgerekend waar het intermediair verbruik vandaan komt. Op deze manier wordt snel duidelijk of de relatieve toename van de toegevoegde waarde van de commerciële dienstverlening tot de millenniumwisseling het resultaat was van autonome groei van de dienstverlening of dat hier sprake was van het uitbesteden van taken door de goederenproducerende bedrijven aan de dienstverlenende sector. In dat laatste geval zou het verbruik van goederenproducerende bedrijven afkomstig uit de dienstensector in verhouding moeten toenemen.

9.10 De verdeling van het intermediair verbruik door drie hoofdgroepen, 1988

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. De categorie 'overige' bevat subsidies, belastingen, invoerrechten, en handels- en vervoersmarges.

De verdeling van het intermediair verbruik in 1988

In 1988¹⁾ was bijna de helft van het intermediair verbruik van de goederenproductie afkomstig van Nederlandse goederenproducenten. Ruim 31 procent bestond destijds uit ingevoerde goederen. Slechts 10,8 procent van het intermediair verbruik was afkomstig uit de commerciële dienstverlening. Het ging hierbij om de inhuur van uitzendkrachten, administratie, transport en logistiek. De niet-commerciële dienstverlening maakte naar verhouding meer gebruik van commerciële diensten: ruim 31 procent van haar totale verbruik was uit deze sector afkomstig.

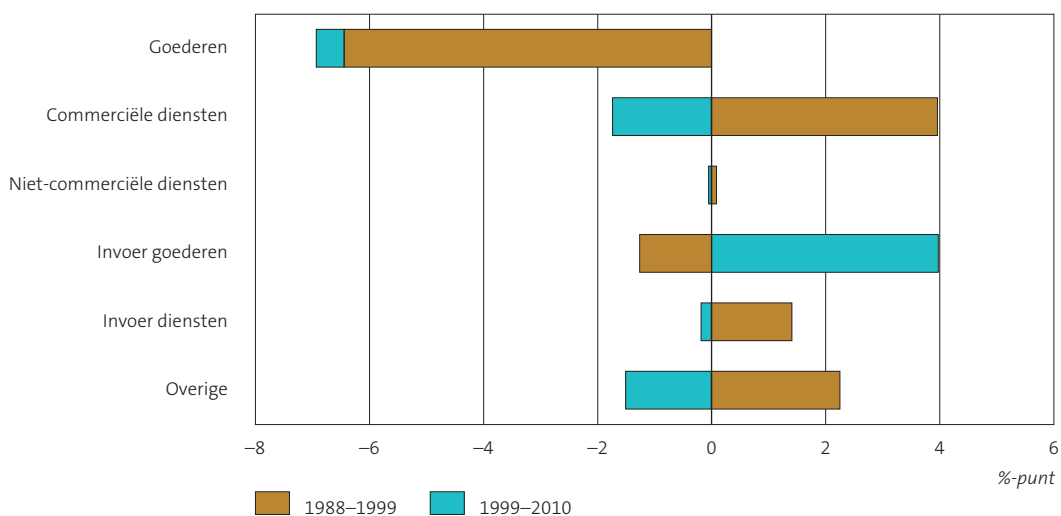
Het einde van de uitbestedingen

De ontwikkeling van het verbruik van goederenproducerende bedrijfstakken sinds 1989 kent twee gezichten. De ontwikkeling tot en met 1999 verschilt radicaal van die van 2000 tot en met 2010. De uitbesteding van werkzaamheden aan de commerciële dienstverlening was een proces dat slechts tot in de jaren negentig plaatsvond. Het aandeel van de commerciële dienstverlening in het verbruik van de goederenproducerende bedrijfstakken nam tot en met 1999 met 4,0 procentpunt toe en in de tien jaar hierna met 1,3 procent-

1) Vanwege de overgang op de nieuwe bedrijfsindeling zijn gedetailleerde tijdreeksen op het moment van schrijven maar beperkt beschikbaar (vanaf 1988). In de tweede helft van 2011 worden de resterende tijdreeksen gepubliceerd.

punt af. Ook is zichtbaar dat na de millenniumwisseling relatief meer goederen werden ingevoerd voor het intermediair verbruik. De enige ontwikkeling van 1988–1999 die zich ook na 2000 doorzette was de relatieve afname van het intermediair verbruik uit de goederenproducerende bedrijfstakken zelf, zij het in verzwakte vorm. Met andere woorden, er werden gedurende deze periode relatief meer halffabricaten uit het buitenland betrokken ten koste van binnenlandse productie.

9.11 Ontwikkeling van de verdeling van het intermediair verbruik door de goederenproducenten

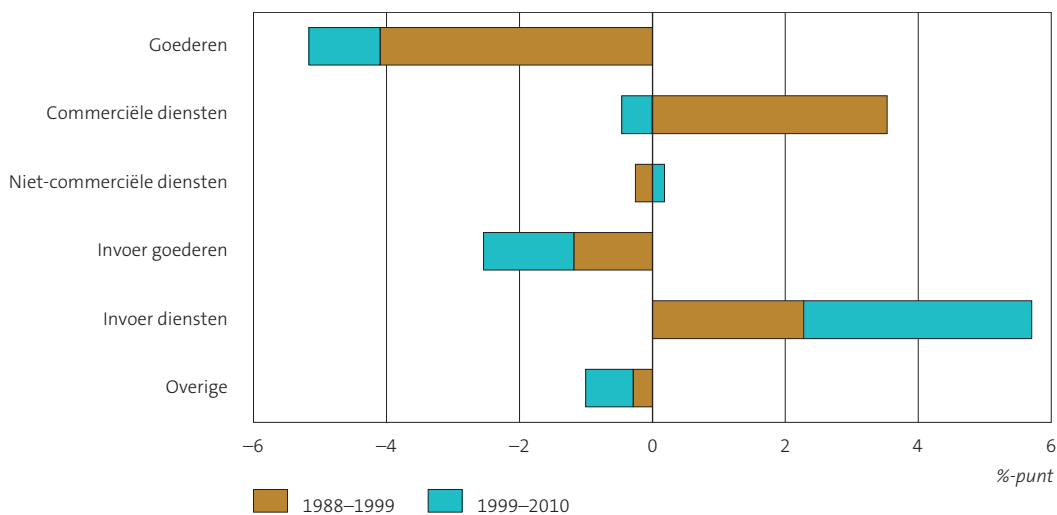

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. De categorie 'overige' bevat subsidies, belastingen, invoerrechten, en handels- en vervoersmarges.

De ontwikkeling van het verbruik van de commerciële dienstverlening laat een soortgelijk beeld zien. Ook hier stopte de toename van het verbruik uit andere commerciële dienstverlenende bedrijfstakken na de millenniumwisseling en nam de invoer van diensten sterk toe. Ook is zichtbaar dat het goederenverbruik van de dienstverlening relatief steeds minder belangrijk werd. Voorbeelden hiervan zijn producten uit de voedingsmiddelenindustrie voor de horeca en producten uit de aardolie-industrie voor het vervoer.

9.12 Ontwikkeling van de verdeling van het intermediair verbruik door de commerciële dienstverlening

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

N.B. De categorie 'overige' bevat subsidies, belastingen, invoerrechten, en handels- en vervoersmarges.

Uit voorgaande analyse kunnen twee conclusies worden getrokken. Het proces van uitbesteding van intermediair verbruik van goederenproducenten naar de commerciële dienstverlening was zo rond de millenniumwisseling voltooid. Daarnaast nam het relatieve belang van de invoer van diensten voor het intermediair verbruik van de commerciële dienstverlening sinds het jaar 2000 versneld toe. Beide ontwikkelingen worden hieronder toegelicht.

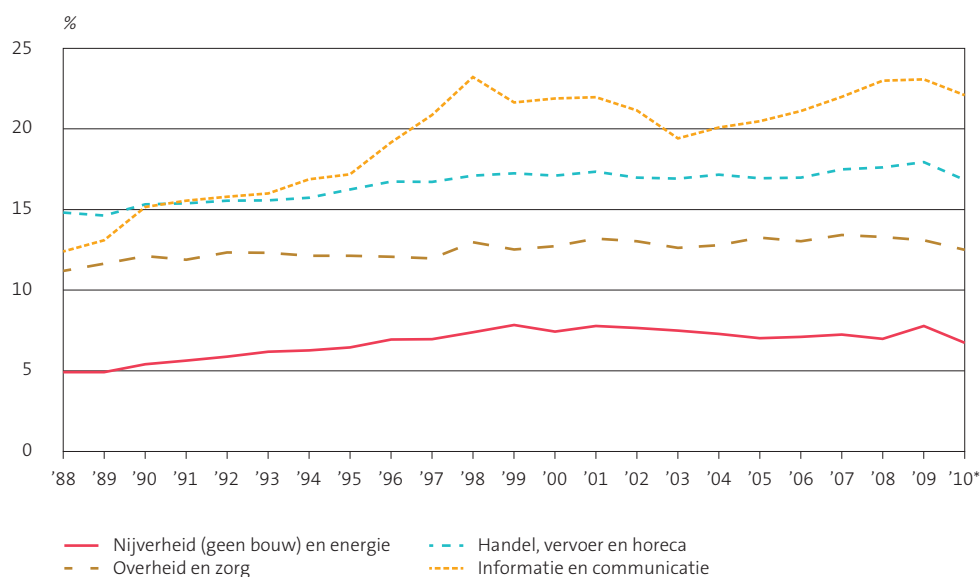
Verbruik buitenlandse diensten sterk toegenomen

Het intermediair verbruik afkomstig uit de zakelijke dienstverlening

De uitbesteding van diensten kan het best worden geïllustreerd aan de hand van de afname van zakelijke diensten door goederenproducenten. Niet alleen is deze bedrijfstak verantwoordelijk voor een vijfde deel van de door de dienstensector gegenereerde toegevoegde waarde, ook is er geen enkele bedrijfstak wiens productie zo massaal is bestemd

voor andere bedrijfstakken. Het verbruik afkomstig uit de zakelijke dienstverlening nam tot de eeuwwisseling toe in met name de ICT en de nijverheid. De laatste tien jaar blijft het verbruik uit de zakelijke dienstverlening echter relatief constant.

9.13 Aandeel zakelijke dienstverlening in intermediair verbruik andere bedrijfstakken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

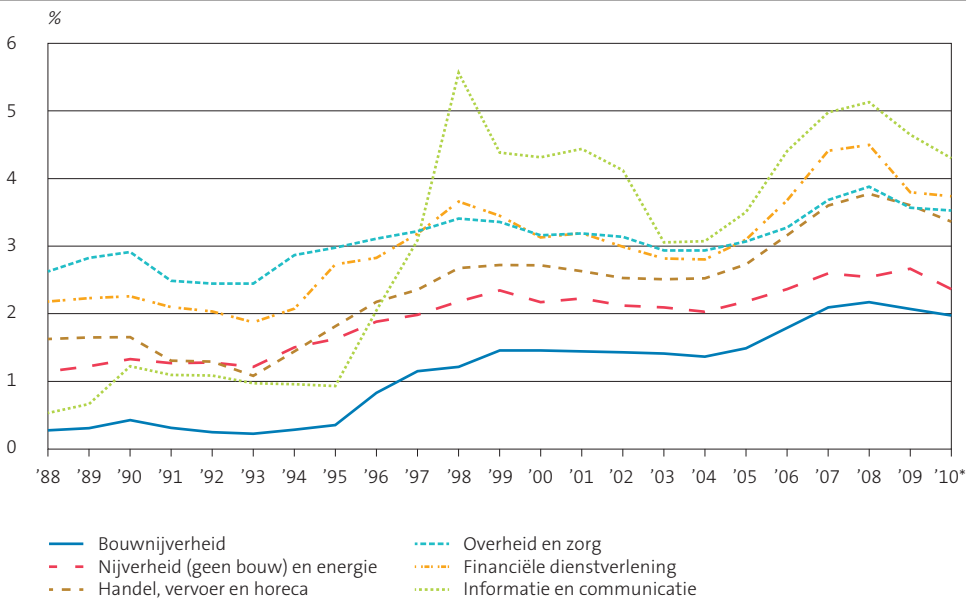
Het intermediair verbruik afkomstig uit de uitzendbranche

De zakelijke dienstverlening is een verzameling van veel verschillende bedrijfstakken. Onder andere architecten- en reisbureaus, callcenters, schoonmaak- en beveiligingsbedrijven vallen binnen deze sector. Het grootste aandeel binnen de productie van de zakelijke dienstverlening wordt echter gegenereerd door managementadviesbureaus en uitzendbureaus. De productie van laatstgenoemde bedrijfsklasse was in 2010 logischerwijs voor 96,5 procent bestemd als intermediair verbruik van andere bedrijven. Veel bedrijfstakken besteden jaarlijks een aanzienlijk percentage van hun intermediair verbruik aan diensten uit de uitzendbranche. Wel is de inhuur van tijdelijk personeel extreem conjunctuurgevoelig.

Het percentage intermediair verbruik afkomstig uit de uitzendbranche nam in vrijwel alle bedrijfstakken fors toe vanaf 1993 tot net iets voor de eeuwwisseling. Vooral de spectaculaire ontwikkeling binnen de informatie- en communicatiesector valt op: binnen drie

jaar werd het aandeel van uitzendwerk binnen het verbruik van deze bedrijfstak relatief vijf keer zo belangrijk. In 1998 werd het hoogtepunt bereikt en in de jaren daarna nam het aantal uitzendcontracten af. In alle sectoren bleef het vervolgens rustig tot na 2003 de conjunctuur weer aantrok en extra uitzendwerk gewenst was. De kredietcrisis zorgde voor een daling van de hoeveelheid uitzendkrachten die nog sterker was dan onderstaande grafiek doet vermoeden. Niet alleen het uitzendaandeel binnen het verbruik nam namelijk af, maar ook het totale verbruik van de bedrijfstakken zelf.

9.14 Aandeel uitzendwezen in intermediair verbruik andere bedrijfstakken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

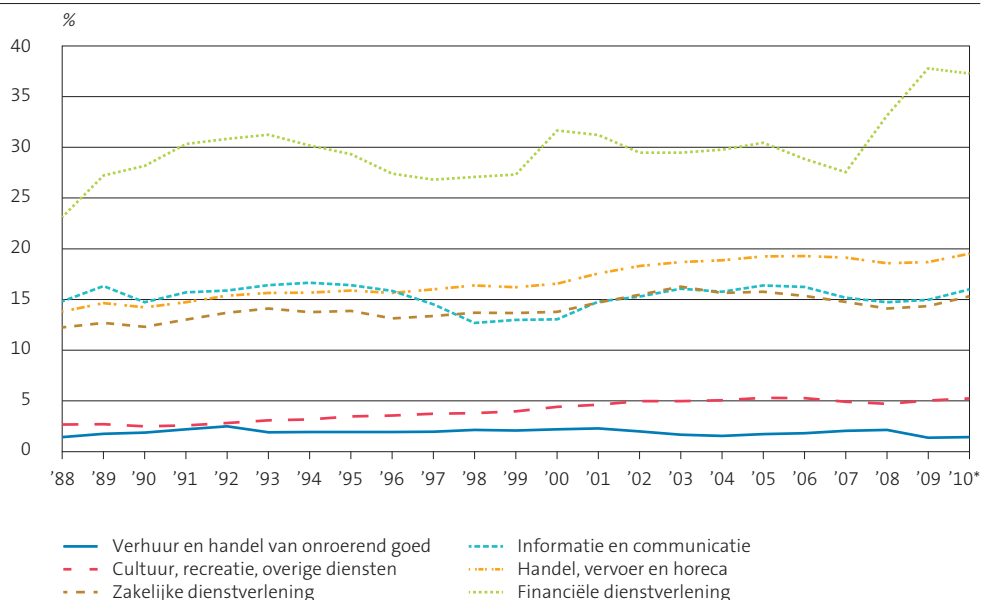
De sterke toename van het aandeel in het verbruik afkomstig uit de uitzendbranche komt niet overeen met de eerdere vaststelling dat de uitbesteding van diensten sinds het jaar 2000 relatief gezien is afgenomen. Dit wijst er op dat hoewel de uitbesteding is afgenomen, de flexibilisering van de arbeidsmarkt ook na het jaar 2000 nog altijd toenam.

Internationalisering van de dienstensector

Het aandeel van ingevoerde diensten binnen het intermediair verbruik van alle sectoren in de Nederlandse economie is tussen 1988 en 2010 gestaag toegenomen. Vooral binnen de financiële dienstverlening was dit aandeel al groot in 1988 en is sindsdien, met horten en stoten, fors toegenomen. Vooral tussen 2007 en 2009 werden er relatief veel diensten

ingevoerd door deze bedrijfstak. Het gaat hierbij vooral om de bankwereld. De banken waren in dezelfde jaren echter ook verantwoordelijk voor de uitvoer van diensten voor een veel hoger bedrag. Naast de financiële dienstverlening kenden ook de handel, vervoer en horeca, en de zakelijke dienstverlening een behoorlijke toename van het aandeel diensteninvoer binnen hun totale intermediair verbruik.

9.15 Aandeel ingevoerde diensten in intermediair verbruik

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2010.

Conclusie

Het aandeel van de Nederlandse dienstverlening in de totale toegevoegde waarde is na ruim twintig jaar van onophoudelijke groei sinds de millenniumwisseling licht afgenomen. Door het barsten van de internetzeepbel in 2001 en de daaropvolgende laagconjunctuur sloeg de enorme groei die de dienstverlening had geboekt in de jaren negentig plotseling om in een kortstondige krimp van de toegevoegde waarde. Dit speelde vooral in de zakelijke dienstverlening. Deze bedrijfstak is het meest verweven met de rest van de Nederlandse economie en is daardoor het sterkst onderhevig aan conjuncturele golven.

De verwevenheid van de dienstensector met de rest van de economie nam in de jaren negentig sterk toe. Dit kwam tot uiting in een relatieve daling van het intermediair verbruik van goederen ten bate van dat van diensten. Na de millenniumwisseling stopte het proces van verdere uitbesteding. Hoewel het relatieve aandeel van het verbruik van Nederlandse goederen nog steeds afnam, werd dit niet gecompenseerd door een relatieve toename van het verbruik van diensten. In tegendeel: dit aandeel werd tussen 1999 en 2010 alleen maar kleiner. Een belangrijke uitzondering hierop vormde de uitzendbranche. Het verbruik afkomstig uit deze conjunctuurgevoelige branche bleef ook na het jaar 2000 stevig door-groeien.

Gedurende de hele periode, maar vooral na de eeuwwisseling, steeg het aandeel van de invoer van zowel goederen als diensten binnen het intermediair verbruik van Nederlandse bedrijven. Dit was ter compensatie voor het krimpende aandeel van het intermediair verbruik afkomstig uit eigen land. Met name de bankwereld voerde veel diensten in, en zelfs nog meer uit, maar ook andere dienstverlenende bedrijfstakken bouwden gestaag hun relaties met het buitenland uit. Hier toont zich vooral de voortschrijdende mondialisering.